

PATAKI JENŐ (1857–1944):

ERDÉLYI FEJEDELMI ORVOSOK

A szöveget és annak digitalizálását ellenőrizte: Gazda István

Báthori István fejedelem és Báthori Zsigmond fejedelem orvosa: Hunyadi Ferenc¹

Klasszikus műveltségű, tudományos férfiú. Orvos, író és költő. Politikai ügyekben is beavatott, s ura érdekében többször megfordult külföldi udvarokban fontos megbízatásokkal.

Vidám kedélyéről és tréfáiról volt ismeretes, melyből a fejedelemnek is kijárt. Bod Péter egy jóízű történetet ír le, mellyel Báthori Zsigmond fejedelemet megráfalta. A Magyar Athenásból szóról szóra közlöm:

„Mikor 1595. eszt. Zsigmond Szinan Basa ellen Oláhországba nagy készüllettel ment volna, Ferencz doctor olyan hírt költött alattomban az udvari ifjak között, hogy ő tudna olyan fegyver ellen való orvosságot mellyel valaki élne, azt a golyobis nem találná; a fülébe menvén a fejedelemnek mint ifju embernek, és Ferenczet reá kérdvén, nem tagadta meg, sőt állálta, hogy úgy vagyon, de az afféle szerekkel való ládját Brassóban hagyta. Utánna küldvén őtet a fejedelem, azt írta vissza Brassóból: ő a ládjában oly fegyver ellen való orvosságot talált, hogy valaki azt akarja, hogy az oláhországi hadakozásban a golyobis ne találja, az üljön Brassóban, a mint ő is fog cselekedni, s javallá, hogy a fejedelem is úgy cselekedjék.”

Hunyadi Ferenc Hunyad megyéből származott, nevét innen vette. Születési körülményei ismeretlenek. Valószínűleg az 1500-as évek derekán túl született. Iskoláit végezvén tudományos kiképzése céljából elhatározta, hogy külföldi egyetemekre megy az orvosi ismeretek megszerzése végett. A gyógyítás mesterségében már volt bizonyos jártassága, ugyanis Báthori István lengyel királynak Rettegett Iván orosz cárral 1580–81-ben folytatott háborúja idején ott találjuk a fiatal Hunyadit a király hadseregében, s nagyban szorgoskodott a sebesültek kötözésénél. Ebbéli tudását az ott működő borbély-sebészekről sajátíthatta el, s mint iskolázott ifjú, könnyen gyarapította a szerzett tapasztalatok során. Meg kell adni, hogy István király seregében az egészségügyi szolgálat jobban volt megszervezve, mint bármely más nemzetnél. A sebesültek ellátása a borbélyokra volt bízva, kiknek segítségére voltak a kötözőszerek készítésében a patikáriusok. András és Márton borbélyok mellett – csak ezeket ismerjük – Hunyadi elsajátította a szükséges ismereteket. A seregnél még arra is figyeltek, hogy minden csapatnál a harcosok nyelvét beszélő borbély alkalmaztassék. A magyar katonákat Hunyadi kezelte.

¹ Forrás: Pataki Jenő: A tréfás udvari orvos. Hunyadi Ferencz. XVI. század. In: Pataki Jenő: Erdély Magyar Orvosai. Kézirat Csajkás Bódog hagyatékában.

A Rettegett Ivánnal vívott harcok után indult el Hunyadi külföldi útjára. A XVI. században még nagyon kevesen vállalkoztak időt s költséget felemésztő peregrinációra, s ezek között is kevés olyan akadt ifjaink között, aki tudományszomjától űzve bejárja Belgium, Angol-, Francia- és Olaszországot, mint ahogyan Hunyadi Ferenc tette. Nevezett országokban az egyetemeket látogatta, gyűjtötte ismereteit, gyarapította tudását, s mindinkább érlelte azon elhatározását, hogy hazamenve hazájának, a szép Erdélynek, s elárvult nemzetének hasznára s dicsőre váljon. Utolsó állomása Padua volt.

Az 1222-ben alapított paduai egyetem híres volt minden időkben. Már az első évtizedekben volt magyar tanulója, s Mátyás király uralkodása alatt különösen nagy számban keresték fel (név szerint 66-ot ismerünk), bizonyára Mátyás király áldozatkészsége folytán. A XVI. és XVII. században még inkább megnövekedett az egyetem látogatóinak száma, mégpedig azért, mert ezen az egyetemen a nem-katolikus tanuló is tehetett doktorátust.

Hunyadi is a paduai egyetemen tette le vizsgáit, s szerezte meg orvosi diplomáját. Mercuriali Geronimo volt a tanára, kihez nagy ragaszkodással viseltetett. Bizonyítja ezt az a két üdvözlő vers, melyet a jeles tanár és termékeny orvosíró ott tartózkodása idejében megjelent két könyvéhez írt a hálás tanítvány. Az egyiket Mercurialinak 'De morbis puerorum', a másikat 'De venenis et morbis venenosis' c. könyvéhez írta, előbbi 'Epigrammation', utóbbit 'Votivum' cím alatt.

Bevégezvén tanulmányait, visszament Krakkóba, Báthori István udvarába, mert hisz ekkor már a lengyel királyi udvarhoz tartozott. Báthori 1572-ben Erdélyből vitte magával, midőn nagy kísérettel vonult be új országába, elfoglalni királyi székét. Kétségkívül peregrinációját is a király költségén végezte.

A királynak Buccella olasz orvos, kiváló sebész volt a magánorvosa és Simon Simonius, szintén olasz orvos, kit Buccella tanácsára hívtak meg az udvarba, de ezek mellett, mint udvari orvos foglalt állást a külföldről hazakerült Hunyadi is. Díszes állását nem sokáig viselhette, Báthori ugyanis 1586. december 12-én meghalt.

A tekintélyben, hírben növekedő Hunyadi ekkor a még kiskorú fejedelem, Báthori Zsigmond udvarába – Gyulafehérvárra – került, mint a fejedelem udvari orvosa.

Zsigmond fejedelem mellett az udvari orvosnak fontos szerepe volt. Az ingatag jellemű, hirtelen fellobbanó, vérszomjas, degenerált fejedelem állítólag epilepsziában is szenvedett, s ezért állandó orvosi felügyeletet igényelt. Hunyadi udvari orvosi hivatásának betöltése mellett diplomáciai küldetésekben is részt vett, amint ez már egy fejedelem orvosánál elkerülhetetlen, bár neki nagy tér e minőségben nem jutott osztályrészül. Teljesen bírta a fejedelem bizalmát, s nélkülözhetetlenné vált számára, maga pedig hűségesen ragaszkodott urához. Nem hagyta el Zsigmondot száműzetésében sem, önként ment vele a magára vállalt bujdosásban, s valahol külföldön halt meg, nem tudni hol és mikor.

Hunyadi Ferenc korának jeles orvosa, tekintélyes közéleti férfia és kiváló költője volt. Legkevesebbet tudunk róla, mint orvosról. Orvosi működése főleg a fejedelem személyére s az udvar személyzetére szorítkozott, de hogy mások is fordultak hozzá orvosi tanácsért, bizonyítja egy Schlick nevű egyén levele, melyben mint ismeretlen folyamodik Hunyadi doktorhoz, az Excellenciás úrhoz, hogy vizsgálná meg négy év óta szenvedő fia karja betegségét, s állapítsa meg a gyógymódot: mitévő legyen vele.

Mint közéleti férfiú is nagy tekintélyben állott. Szívesen használta fel befolyását mások érdekében ott, ahol szavának súlya volt. Decsi János székelyvásárhelyi tanárral jóban volt Hunyadi. Sorsa iránt érdeklődve, maga tanácsolta, hogy költözzön ki a háborús Erdélyből, s melegen ajánlotta őt Szokoli Miklós felső-magyarországi főúr pártfogásába, mivel véletlenül találkozott Magyarországon, Prágából hazautaztában.

Meleg baráti érzéséről tanúskodik Hunyadinak Szent-György bíbornokához írt levele, melyben Gienga Simont, e kiváló olasz építész és szobrászt a bíbornok pártfogásába ajánlja. Giengát még Báthori István király hívta Lengyelországba, hogy az ország védtelen határain

erődítéseket és várkastélyokat építsen, s szobrászati művekkel díszítse királyi székhelyét. István király halála után Hunyadival együtt került Zsigmond udvarába, s meleg baráti viszony fejlődött ki kettőjük közt. Gyulafehérvárott Giengának több szobrászati műve tesz tanúságot kiváló művészetéről.

Hunyadi VIII. Kelemen pápával is levelezett. Az 1594-ben hozzá intézett válaszlevélből nem csak katolikus voltáról s igaz hazafiúi érzelmeiről győződünk meg, de nagy befolyású, tekintélyes egyéniségéről is tiszta képet nyerünk. Ugyanis a pápa azzal a fontos feladattal bízta meg, hogy a legnagyobb részben protestáns rendeket a töröktől való elszakadása bírja rá, s fogadtassa el velük a Szent Szék által pártfogolt tervet, hogy törekedjenek a Rudolf császárral és a keresztény hatalmakkal való szövetségésre.

Aszalai Mátyás uram – ki a Brassó melletti csatában esett el 1603-ban – levelében Hunyadit, mint költőt dicsőíti. Kiváló orvosnak, szerencsés költőnek, nemes bölcsésznek, a magyar szellem páratlan díszének nevezi. Véletlenül kezébe került költőbarátjának István királyt dicsőítő verse, s ez alkalomból üdvözli Hunyadit, ugyancsak versben.

Üdvöz légy múzsáknak halhatatlan disze,
Üdvöz légy a poeon nemesség dicsősége!

Majd:

Úgy éljek Phoebus, úgy éljek Iacchus kedveltjeként,
ahogyan követem parancsaidat oh nevezetes férfiú!
Sokáig élj kiváló férfiú és Aszalaít sorozd azok közé,
akik kitűnő nevednek legnagyobb hódolói.

Méltán érte e dicsőítés Hunyadit, mert korának egyik elismert s olvasott költője volt. Említettük tanárához, Mercurialiahoz tanárához írt két ódáját, melyet Weszprémi egész terjedelmében közölt. Szépség és könnyedség jellemzi e verseket.

István király halála után 1588-ban megjelent egy füzet, melyben a király halálára írt verseket gyűjtötték össze, de ennek csak egy töredéke maradt fenn, nagy része elkallódott. Ebből a ránk maradt részletből közöljük – Weszprémi után – Hunyadi disztichonját, melyben a király halála évét, korát s uralkodása idejét foglalja össze:

VIX noVles seX bIs qVInos reX VIDerat annos,
BIs senI bIs sena haVsIt noX anXIa MensIs.

Cornides Dániel irodalmi gyűjteményében egy magyar nyelvű gyászének maradt fenn, melyet Hunyadi írt, s István király temetésén énekeltek.

*

Legnagyobb művét – Trója veszedelméről – magyar nyelven írta, az utolsó versszak szerint 1569-ben, tehát még Lengyelországba való kivándorlása előtt. Ez volt a legnépszerűbb s legolvasottabb Trója-historia, mit számos kiadása is bizonyít. Címe: 'Historia, De Obsidione Decennali antiqvissimæ et excellentissimæ vrbis Troianæ atque rvine memorabili' etc. Ez az első ismert kiadás. Megjelent-e még azelőtt, vajon tényleg ez az első kiadás, azt nem tudni. Kolozsvárt még háromszor adták ki: 1586-ban, 1613-ban és 1651-ben. Megjelent még Debrecenben (1582), Lőcsén (1656, 1676, 1692) és Pozsonyban (1729).

Trója ismert históriáját sokan megírták. Az ó-klasszikusokon – Homeros, Ovidius, Vergiliuson – kívül számos dalköltő vette lantjára. Ezeket használta fel a mi krónikás költőnk

is, mint maga is írja a végén: „Sok Cronikákból írák ezt versben”. Egy pár évtizede csak, hogy megismertük e mű szerzőjét. A szerző neve sehol sincs nyíltan megjelölve. A mű írójának Dalnoki Jánost, a XVI. század verselőjét tartották irodalomtörténészeink, ki az ó-klasszikus mondakör művelésével tűnt ki. Szabó Károly tudós történészünk s bibliográfusunk érdeme, hogy felfedezte az igazi író. Ugyanis az utolsó – VI. rész – versszakaszainak kezdőbetűiből kiolvasható: S(cripsit) Franciscus Huniadinus.

Verselése gyenge, rímei élvezhetetlenek, de tárgya érdekelte az akkori magyar olvasóközönséget. A verses leírás Trója történetét Paris születésétől kezdve mondja el, a tíz évi megszállást, s végre pusztulását.

Senki Trójából el nem szalad vala,
Csak két vitéz nagy néppel eljött vala,
Az erős Antenor az egyik vala,
Ki Padua városát rakatta vala.

Második az Aeneas király vala,
Kitől az olaszok származtak vala,
Ezek Trójából kiszaladtak vala,
A több sokaság mind ott veszett vala.

A tömegesen 'valá'-ban végződő verssorok, mint az akkori időben divatos versmodor nem tartozott a ritkaságok közé. Ezeket a „valás” verseket már Szenczi Molnár Albert elítéli vala.

Egy tréfás hangú kis mű is előkerült: 'Az kopaszsagnac diczireti' (Kolozsvár, 1589), mint a XVI. század utolsó felének irodalmi terméke. Írója nem nevezi meg magát, nem ismerhetjük szerzőjét, de Szabó Károly Hunyadi munkájának tartja, mert a XVI. század nagyon is komoly tudósai között más, ily játszi kedélyű íróember nem ismeretes.

Hunyadi Ferenc, kit Bethlen János is „jocosus” [iocosus = tréfás, pajkos] embernek nevez, Bod Péter szerint pedig „nevezetes tudós, mind jó deák s mind szép tudományú orvos doktor”, a remekirodalomban, a költészetben s a természettudományokban egyaránt jártas férfiú volt.

A kolozsvári unitárius kollégium tanárai

I. Rákóczi György fejedelem és II. Rákóczi György fejedelem idejében²

Háromszék egy kis falujából az 1633-as év elején elindult egy székely fiú Erdély fővárosába, s az unitárius főiskolában kapott helyet április hó 21-én. Ez az unitárius székely fiú 1614-ben született Árkoson. Iskolába Hidvégen járt, de ezzel nem érte be, tudásvágya hajtotta a tudományok nagyobb forrásához. Nem egyedülálló eset. Éppen abból a kis faluból többen követték példáját; az unitáriusok egyházi és iskolai könyveiben Árkosi név alatt több tanulót is találunk. Ebben a korban a falujukból elszakadók rendszeren a szülőhelyük nevét is felveszik, s többen el is hagyják eredeti nevüket. A mi székely fiúnk Gelei Benedek is csakhamar előnév gyanánt az Árkosi nevet vette fel.

Árkosi Gelei Benedek (1614–1660)

Az unitárius egyházi könyvekben találunk még Árkosiakat: Árkosi Mátét, Árkosi Rafait, s a későbbi években Árkosi Tegző Benedeket. 1636. április 21-én a két előbbivel együtt volt Gelei Mikó József temetésén, s mindegyikük beszélt a ravatalnál. Gelei akkor már collaborator (köztanító) volt – azon év április 6. óta – abban a kollégiumban, amelybe 1633. január 21-én lépett be. Az unitárius egyházférfiak tehetségesnek ítélték és érdemesnek arra, hogy a külföldi egyetemek látogatására kiküldjék.

1636. szeptember 9-én indult el peregrinációjára, s egyenesen Paduába ment, hol október 28-án az artisták könyvébe így írta be a nevét: Benedictus Gelei Árkossinus Hungarus, solutis pro consuetudine soluendis, inclute nationis Germanicae Consortio nomen suum consecravít A. D. 1636. Octobris.

Paduában bölcséleti- és orvostudományokat hallgatott, ezeken kívül a zsidó nyelvet egy Porto Emánuel nevű rabbinstól, kit egy hozzá írt versében érdemes tanítójának nevez. Ennek a rabbinusnak egy másik magyar tanítványa, Dálnoki Nagy Lőrinc, egy 11 lapra terjedő lelkes értekezést írt a héber nyelv tanulásáról, melyet később, 1643-ban a rabbinus 'Dipluranalogia' c. művében Gelei epigrammájával együtt kiadott.

A paduai egyetemi anyakönyvekben levő feljegyzésekből egyet s mást megtudunk Árkosi paduai tanulói éveiből. Így pl. hogy az egyetem könyvtárának többször ajándékozott könyvet és pénzt. Ez ugyanis bevett szokás volt akkor. A tanulók minden ünnepélyes alkalomkor – mint a vitatkozás, felavatás, távozás az egyetemről stb. – vagy anélkül is a könyvtár gyarapítására könyveket vagy pénzt ajándékoztak. Árkosi ajándékai a könyvtárnak a következők voltak: 1638-ban 7 libra s 10 soldi, 1640-ben 5 kötet könyv, 1641-ben 8 libra s 4 soldi.

1639. szeptember 16-án a paduai artisták német nemzetének megbízásából Árkosi Velencébe utazott az egyetem dolgai ügyében és 20-án indult vissza. Az artisták összejövetelein és doktoravatásokon Árkosi neve gyakran előfordul. Így az 1639. október 29-i majd a május 20-i doktoravatáson is, a magyar nemzet három prokurátorának egyike Árkosi Gelei Benedek volt.

Az egyetemen s a paduai székesegyházban több ízben tartott szónoklatot. A székesegyházban 1639. november 2-án tartott beszédét 'Philosophiæ et medicinæ Elogium'

² Forrás: Pataki Jenő: A két háromszéki székely fiú. Árkosi Gelei Benedek (1614–1660) és Árkosi Tegző Benedek (1630–1661). In: Pataki Jenő: Erdély Magyar Orvosai. Kézirat Csajkás Bódog hagyatékában.

címen ki is nyomtatták, majd az 1640. március 7-i előadása is megjelent nyomtatásban. Ebben az évben az artisták egy táblával örökítették meg Árkosi nevét. A tábla felirata a következő:

Benedictus Arkosinus Transylvano-Hungarus
Anatomicus et nationis Germanicae Consiliarius 1640.

Egyidejűleg neve a római nemzet proconsiliariusaként is előfordul:

1640. Romana:
Benedictus Arcosinus Transylvano Hungarus
I. N. G. A. Proc.

Az artisták ülésén és jegyzőkönyvében 1641. szeptember 26-án szerepel utoljára Árkosi neve. Szintén consiliarius volt, s neve az artisták előadótermében így van megörökítve:

Benedictus Arcosinus Transylvanus Hungarus
Inclytae nationis Germanicae Artistarum Procurator 1641.

Páduából Franekerbe ment, s a következő évben – 1642-ben – már megszerezte az orvosi diplomát. Még ebben az évben a lejdai egyetem anyakönyvében találjuk a nevét. Valószínűleg Lejdában sem időzött sokáig, hanem visszatért Paduába, mert 1643. január 3-án már Velencéből ír levelet a német artistáknak, kiknek megbízásából járt itt, hogy a vicesyndicatus megerősítését kieszközölje. Március végén újra Velencébe küldik a velencei főiskola főhatóságához, s innen április 2. és 14. közt hét levelet küld megbízóinak, melyekben írja, hogy a függőben lévő ügyeket sikeresen elintézte.

1644 nyárutóján indulhatott hazafelé, megelőgelvén a hosszú peregrinálást. Útja során Linzben egy kis baleset érte. Elfogták, valószínűleg vallási okokból, s Bécsbe vitték. Szabadságát visszanyerte, de száműzetett. Gelén megállt, s négy hónapot töltött itt rokonság után kutatva. Ezt a király parancsa ellen való cselekedetnek minősítették, s ismét fogságba került, de 1645. január 24-én a soha vissza nem téréséről kötelezvényt adván, szabadon bocsátották. Így ért végre haza május 5-én Kolozsvárra, eléggé viszontagságos úttjáról. Hazaérkezése így van bejegyezve: „1645. máj. 6. D. Benedictus Árkosi in urbem hanc Claudiaeam appulit, qui annos 9 exceptis 5 mensibus et 2-bus septimanis abfuit”. Tehát külföldön tartózkodása nyolc és fél évig tartott.

Május 13-án már ünnepélyesen beiktatták az unitárius kollégium tanárai közé, qua occasione opus elucubravit.

Árkosi mint tanár működött, de papi teendőket is végzett. Jeles szónok volt, s nevesebb emberek koporsójánál vidéken is mondott, hol latin, hol magyar szónoklatot. Orvosi működéséről semmit sem találunk fejlegyezve, de valószínű, hogy orvosi tudását nem hagyta parlagon heverni, éppen abban az időben, mikor Erdélyben a pestis dühöngött mindenütt. Maga is a pestis áldozata lett 1660-ban.

Az említetteken kívül maradt még egy pár műve kéziratban, melyek közül a 'De locis S. S. literarum inter trinitarios et unitarios controversis' nevezetesebb. Azokról a szentírásbeli helyekről szól, amelyek a Szentháromságot vallók és tagadók között kérdésben forogtak. (...) Nem egyéb ez, mint egy imádságos könyv, melynek teljes címe ez: 'A hétféle minden napokra iratott és sokféle szükségünkre alkalmaztatott Imádságos könyv; mellyben az Imádságoknak előtte vagynak az írás szerint való régi egy igaz vallásnak a keresztyéni hitnek tizkelyeiről és a szent életről való idvességés elmélkedések'. (...)

Árkosi Tegző Benedek (1630–1661)

Nem azonos, mint ahogy sokan vélik, Árkosi Gelei Benedekkel. Ő is Árkosról származott, s őt is Benedeknek keresztelték. Innen az összetévesztés. Mindkettő unitárius pap, tanár és orvos. Tegző sokkal fiatalabb, 1630-ban született. Életrajzi adatai ott kezdődnek, hogy 1651. szeptember 19-én beiratkozott az odera-frankfurti egyetemre, hová mint a kolozsvári unitárius iskola főnöke indult el július 18-án Pauli István társaságában. Itt tanult medicinát és theológiát. 1653. február 28-án már Lejdában iratkozik be filozófiára, 23 éves korában, amint ez a kolozsvári unitárius egyházi feljegyzésekben meg van írva.

1654. augusztus 21-én érkezik vissza Kolozsvárra, hol azonnal, mint tanárt alkalmazzák. Beiktatása már augusztus 29-én megtörténik. Papok, tanárok, szenátorok a kollégiumba kísérik, megtartja beköszöntőjét Scylla és Charybdis-ről tartott szónoklatával, melynek bevezetésében a peregrinálásról és annak veszélyeiről is beszélt.

1656. december 4-én tartotta lakodalmát Oralt Annával.

Az 1661. év reá, több tanártársára és sokakra végzetessé vált. Az erdélyi pestisjárvány dühöngése tetőfokra hágott. Brassó, Szeben, Kolozsvár pusztulóban volt. Pusztított a marhavész is. A pestisnek segített a hirtelen beállott éhínség. Csak az unitárius tanuló diákok 400 halottat vittek ki a temetőbe. A kollégium tanárai és papjai közül hét halt meg ebben az évben, mint azt Pauli István jegyző megörökítette.

Árkosi Tegző Benedek a hét között volt.

Benedeki Enyedi Sámuel, a református főiskola professzora II. Rákóczi György fejedelem és Apafi fejedelem idejében³

Nevét arról a városról vette, hol bölcsője ringott. Iskolai ismereteit a Bethlen-kollégiumban szerezte meg. Nagyváradon folytatta tanulmányait a ref. főiskolában, s az ottani ref. eklézsia vette magára további magasabb kiképzésének gondját és költségét. Az eklézsia kiküldte külföldi akadémiákra, mi csak kiváló, jóeszű és igyekezetű ifjakkal szokott megtörténni.

Enyedi Sámuel 1649-ben, 22 éves korában az utrechti egyetemen találjuk. Itt és a franekeri egyetemen töltötte egyetemi éveit a theologia, filozófia és medicina tanulásával. Két év alatt már annyira haladt tanulmányaiban, hogy megkezdhetette immár tudományos vitatkozásait. Két vitatkozást tartott: egy orvosit s egy hittanit.

Az orvosit 1651. június 18-án tartotta két érdaganatban és üszkösödésben szenvedő beteg gyógyítása felett, s ez nyomtatásban is megjelent. Ennek egyetlen példánya a Teleki-könyvtárban található.

Nemsokára rá, július 12-én következett a hittani vitatkozás. A kitűzött tétel volt az Isten lényegének meglátása. Elnök Gysbertus Voetius volt.

Voetius hittanár erős híve volt a kálvinizmusnak és kemény harcot vívott az arminianizmus ellen. Ellensége Cartesius bölcsészeteinek s minden újkori gondolkozás térfoglalásának. Ebben az időben Cartesius Hollandiában tartózkodott s a nagy filozófus tanai mellett és ellene napirenden voltak a heves, sőt néha nagyon is elmérgesedett vitatkozások. Ellenben Regius Cartesiusnak volt nagy híve, Harvey felfedezésének elfogadása mellett is harcolt, s így a vérkeringés kérdésénél éppen szorosan egy táborba került az orvos s a nagy filozófus. Regius az első harcosok között volt Harvey tana mellett s nagy érdemeket szerzett a vérkeringés tanának terjesztése körül Hollandiában. Így került szembe egymással Voetius és Regius, s elkecsereedett vitatkozásuk során egymás ellenségeivé váltak. És ezek az egymásra gyűlölködő tudósok voltak Enyedi tanárai. Előttük kellett rövid egymásutánban vitatkoznia. Enyedire nézve azonban ennek a gyűlölködésnek semmi hátránya nem volt érezhető.

1652-ben újra Franekerbe ment át s itt tartott vitatkozást Kloppenburg elnöklete alatt a Szentlélek igaz istenségéről, mely szintén nyomdafestéket látott.

Már csak az orvosi diploma megszerzése volt hátra. Ehhez újra Utrechtben kívánt hozzájutni. Az 1653. évet erre szánta. Le is tette vizsgáit, s az ünnepélyes felavatás is megtörtént. Felavató értekezést a sárgaságról írt, s egyetemi tanulását ezzel bevégezte.

Az 1654. évben visszatért hazájába, egyenesen Nagyváradra, hol a ref.

eklézsiával szemben lekötözött volt. A váradai eklézsia mindjárt mint tanárt alkalmazta, később az iskola igazgatását is rá bízta.

Tanári elfoglaltsága mellett orvosi gyakorlatot folytatott, nem szándékozott lemondani tulajdonképpeni hivatásáról, de nem is tehetett volna. Ez időben kapva kaptak azon, ha egy a külső országokban doktorságot tanult diplomás fiatal ember megjelent a láthatáron. Enyedi is derekasan hozzálátott az orvosláshoz, amire egyéb írásos adat hiányában következtethetünk egy fennmaradt gúnyversből, melyet 1655-ben írt az ismeretlen verselő. Ebben, miután a tanárokat, papokat s más közéleti férfiakat végigdöngeti, Enyedi is alaposan kikap. A rá vonatkozó rész így szól:

Sámuel Enyedi miközöttünk exlex,
Indoctus medicus, optimus carnifex,
Lám, ő is olyan lett, mint a zavaros fex,
A vérontók között minálunk egyik grex.

³ Forrás: Pataki Jenő: Benedeki Enyedi Sámuel. 1627–1671. = Orvosi Szemle 10 (1937) No. 2. pp. 52–54.

Ángliából hozott orvosdoktorságot,
Magyar nemzet közzé merő hóhérságot,
Mondják oda fel is sok embert felboncolt,
Mint nállunk is immár ahhoz hozzáfogott.

Ha készpénznek vennénk ennek a pár versszaknak ócsárló szavait, Enyedit egy tudatlan, törvényen kívül álló gazfickónak kellene tartanunk, aki az embereket még fel is boncolja, ez pedig valóságos hóhérság. De a paszkilusíró csak azt nézi, hogy akit tollára vesz, minél jobban lerántsa, tekintet nélkül az igazságra. Sőt az is lehetséges, hogy merő kedélyesség az egész, így aztán még dicséret- és megtiszteltetésszámba mehet, hogy a csak most odakerült fiatal orvost kitüntető tollára vette a „költő”. Annyit megtudtunk ebből, hogy a tanulni vágyó fiatal doktor módját ejtette, hogy boncolhasson, mi nem lehetett könnyű dolog. Ellenben doktorságát nem „Ángliából” hozta, Enyedi nem járt Angliában.

Tanítással és gyógyítással foglalkozva 1660-ig tartózkodott itt, Nagyvárad elpusztulásáig. De ezt a pár évet sem tölthette zavartalanul. Közben nagy veszedelemben forgott. Ügyesbajos dolgában ugyanis Debrecenben járt, s visszatérőben alig hogy kijött a városból, katonák iramodtak utána s rálöttek. Egyikük golyója talált. A lapocka mellett hatolt be s a mellén jött ki. Hátról orvul támadtak rá, azt sem tudni, miért. Valószínűleg Barcsay emberének nézték. Egy alapnélküli gyanú, hamis vádaskodás elég volt arra, hogy öljenek. Olcsó volt az emberélet. Ez 1659-ben történhetett, mert ebben az évben tartotta magát a hír, hogy Barcsay a fejedelemségért Nagyváradot is odaígérte a töröknek s ekkor érte el tetőfokát a Barcsay és II. Rákóczi György között kitört ellenségeskedés és küzdelem.

Enyedi erősen vérzett, de szerencsére sebesülése nem volt halálos. A katonák visszavitték Debrecenbe, itt egy sebész a vérzést elállította, s a sebet bekötözte. Azután tovább hurcolták Ecsedre a fejedelem elé s hamisan megvádolták, mint Barcsay hívét, jutalmat várván tettükért. II. Rákóczi György a vádat alaptalannak találta s félholtan szabadon bocsátották.

Szerencsésen hazaérkezett. Sebe begyógyult, egészsége helyreállott s áldásos munkáját – mint tanár és orvos – tovább folytathatta. De nem sokáig, egy újabb veszedelem megint megzavarta.

A török közeledett Várad felé. Bosszúja kérlelhetetlen volt. Útban mindent felégetett s mindenkit kardélre hányt. Ali basa a vár alá ért 60 ezer főnyi seregével. Neki Erdélynek ez a nyugati kulcsa kellett, a kereszténység legerősebb védőbástyája, s egyik legelőkelőbb városa a két magyar hazának. Kitűnő főiskolája, sok temploma, jól felszerelt nyomdája s két kórháza volt. A magára hagyott városnak választania kellett a meghódolás, vagy önvédelem között. Az otthonukhoz ragaszkodó polgárok az utóbbit választották, de aki akart, az ostrom megkezdése előtt eltávozhatott a városból. El is távozott a lakosság nagyobb része, kik nem értettek a fegyverforgatáshoz. Papok, tanárok, orvosok, kereskedők másutt kerestek menedéket, különben is csak terhére lettek volna a hadviselő őrségnek. Enyedi is élt az engedéllyel. Csak azok maradtak, kiket a lelkesedés csatolt ősi fészekükhöz.

Az ellenállás majdnem hét hétig tartott, s augusztus 27-én kitűzték a fehér zászlót. Az ostrom ideje alatt a két kórházzal bíró városban nem volt orvos, ki a betegeket és sérülteket elláthatta volna. Két borbély volt kénytelen a sebesültekkel foglalkozni, akik sem kötszerekkel, sem szakismerettel nem rendelkeztek.

Enyedi Husztra vetődött s Rhédey Ferenc udvarában talált menedéket. Innen írja Böszörményi Istvánnak október 3-án, hogy könyvei az ostrom alatt mind elpusztultak. Huszton akar meghúzódni, Felső-Magyarországba nem kívánczik az ottani pápistaság miatt. A református ifjak sorsa is keserves, mivel ifjabb Rákóczi György felesége teljesen a katolicizmusnak hódolt be. Később írja, hogy szívesen bemenne Erdélybe, de nem mer a zavarok miatt.

Pár évet töltött itt. Az orvos szívesen látott vendég volt, de célkitűzésének a hely nem felelt meg. Szabadulni igyekezett innen. Vágya nemsokára be is teljesedett, ugyanis meghívást kapott az immár Nagyenyedre áthelyezett Bethlen-kollégiumban megüresedett bölcsészeti tanszékre, s 1664-ben ünnepélyesen el is foglalta.

Az ember azt hitte volna, no most már Apafi jóvoltából – mert ő volt a fejedelem – nyugvópontra jutott. A bölcsészet tanítása mellett orvosi gyakorlattal is foglalkozott. Hogy e kettő mennyire nehezen egyeztethető össze, onnan látszik, hogy ahol csak tanár és orvos – egy személyben – mind a két téren működött, a panaszok elmaradhatatlanok voltak. A panaszok mindig a tanár ellen emeltettek. Lehetetlen is volt azt elkerülni, hiszen régi dolog, hogy két úrnak egyszerre szolgálni nem lehet. Az akkori orvos működése nem szorítkozhatott kizárólag a város területére, hanem főleg a vidéken lakó nagyurak vették igénybe az orvos tudományát. Ez pedig mindig napokat, sőt heteket vett igénybe, mialatt a tanítás szünetelt vagy legalább is nem ment a helyettes (lektor) vezetése alatt a rendes mederben.

Az 1668. évben a kollégium élére igazgatónak Csernátoni Pál került. Ellentmondást nem tűrő reformátorként lépett fel s tanártársaival összeférhetetlen természete miatt állandóan hadilábon állott. Elképzelhető, hogy erre Enyedi orvosi működése is sok alkalmat adhatott. Megunva végre a folytonos ellenségeskedést, otthagya tanári székét s öt évi tanárkodása után az alvinczi lelkészi állást foglalta el.

Itt megtalálta a nyugodt, csendes életet, s alig két év múltán, 1671. február 14-én, 44 éves korában az örök nyugodalmat is.

Családi körülményeiről kevés adatunk van. Három testvérét ismerjük: Ferencet, Gáspárt s egy nőtestvérét. Ferenc pataki polgár volt, Gáspár öccse 1659–60-ban Lejdában és Utrechtben volt a jogi tudományok hallgatója, s jogi vitatkozásait Sámuel bátyjának ajánlja.

Hittani és orvosi értekezésein kívül még két művét ismerjük, s bizonyára többet is alkotott volna, ha a sors nyugodtabb életet szánt volna neki.

Egyik műve Lorántffy Zsuzsánnához írt részvétirat, fiának – Rákóczi Zsigmondnak – halála alkalmából. Megjelent 1656-ban.

Másik műve Comenius Amos sárospataki tanár 'Præcepta Morum' (Erkölcsei Oktatások) c. könyvének verses átdolgozása gyermekek számára, amely Nagyváradon 1658-ban jelent meg, s azóta többször Lőcsén, Pozsonyban, Debrecenben, Bártfán, Erdélyben pedig Brassóban, Szegedben és Nagyenyeden. Általános használatban volt a magyar iskolákban.

Talán e művére céloz Bod Péter, mikor azt írja, hogy „holmi verseiből ítélve, alávaló poéta nem volt”.

Apafi fejedelem udvari orvosa: Köpeczi János⁴

Amint beljebb megyünk a XVII. század évtizedeibe, mind-mind kevésbé lesz fehér holló a peregrináló erdélyi magyar ifjú. Tehetségek bukkannak fel az iskolák padjaiból, s erős akarattal párosult nemes törekvéseikkel megtalálják a maguk patrónusait, kik megszerzik számukra további tudományos kiképzésük lehetőségét.

Ilyen, társai közül kivált, további taníttatásra érdemesnek tartott tanuló volt Köpeczi János is. Háromszék kis falujából, Köpeczről került a gyulafehérvári iskolába, s Apáczai Cséri [Csere] János volt a tanára. A gyulafehérvári iskolára az 1658. évben rossz napok virradtak. A várost kollégiumával együtt feldúlta a tatár. Basire professzor tanítványaival menekült a romok közül. A tanítványok elszéledtek, ki ide, ki oda. Ekkor kerülhetett Köpeczi Sárospatakra, hogy a híres iskolában folytathassa tanulmányát.

A tanulói évek végeztével megkezdte peregrinációját. Kinek a segélyével, miféle alapítvány élvezetével, avagy az iskola küldte-e ki – nem tudni. A hollandi egyetemekre ment. 1665. március 9-én beiratkozik a franekeri egyetemre, s itt töltötte az évet, hallgatva az előadásokat a magasabb fokú tudományokból. Filozófiai vitatkozása 'Dispytatio Philosophica De Cometis' címen látott napvilágot.

A következő évben már Lejdában tanulja az orvosi tudományokat, s nem is mozdult innen, míg meg nem szerezte diplomáját. Ez 1668 nyár elején meg is történt. Doktori értekezését az általános orvostudomány különböző tételei felett nyomatta ki ily cím alatt: 'Disputatio Medica Inauguralis, Continens Positiones varias per universam Medicinam'.

Nem volt már miért vesztegeljen tovább a messzi távolban. Hazajött, de nem szűkebb hazájába, szép Erdélyországba, székely-magyar vérei közé. Sárospatakon állapodott meg és azonnal megválasztatott az iskola bölcsészeti tanszékének tanárául. Ez arra mutat, hogy külföldi útjára, a tudományok erőforrásainak megszerzésére a sárospataki iskola küldte ki. A visszatérésre és a tanári állás elfoglalására így kötelezettséget vállalt. Ennek a kötelességének Köpeczi derekasán eleget is tett. Nagyszámú hallgatóság előtt hirdette a bölcsészet tanait, s ebben éppúgy jeleskedett, mint a betegségek gyógyításában.

Nem az első eset az iskola történetében, hogy orvost ültetnek a tanári székbe. A régebbi századokban nem sokkal az iskola alapítása után orvos-tanár volt még Balsaráti Vitus János, Valerius Dávid, majd Köpeczi Bálint, aki szintén erdélyi származású tanár, pap és orvos, de három évi működés után, 1668-ban tanári állásáról lemondott. Talán éppen az ő helyére jött Köpeczi János.

Tanári állásának sem sokáig örülhetett. Ez a már nagy hírnévre szert tett főiskola – melynek érdekében Lorántffy Zsuzsánna, ez az igazi magyar nagyasszonyunk oly sokat tett, s mindent elkövetett, hogy a gyulafehérvári Bethlen-kollégium színvonalára emelje – a pusztulás lejtőjére jutott. Lorántffy Zsuzsánna és fia, II. Rákóczi György fejedelem halála után (1660) a sárospataki uradalom az özvegy fejedelemnére, Báthori Zsófiára szállt, aki visszatérve a katolikus vallásra, egész lélekkel a katolicizmus karjaiba vetette magát. Megvont minden segínyt, mely az uradalomtól eddig járt az iskolának és a várba jezsuitákat telepített. A tanárok állandó háborgatásnak voltak kitéve. Végül az iskola összes épületét, ingatlan vagyonát a jezsuitáknak adta, s a tanárokat és tanulókat elűzette. Ez az utolsó, iskolának szánt csapás 1671-ben érte a Perényiek alkotását, Lorántffy Zsuzsánna becézett főiskoláját.

Köpeczi János búcsút mondott Sárospataknak s tanárságának. Erdélybe menekült. Hívólag intettek feléje Erdély sziklái, hegyei, rajtuk elterülő sudár fenyőivel, üde levegője, s az az erdélyi meleg szeretet, mellyel fogadni szokta visszatérő fiait.

⁴ Forrás: Pataki Jenő: Apafi udvari orvosa. Köpeczi János. –1698. In: Pataki Jenő: Erdély Magyar Orvosai. Kézirat Csajkás Bódog hagyatékában. + Pataki Jenő: Köpeczi udvari orvos levelei. = Orvosi Szemle 8 (1935) No. 12. pp. 423–424.

Apafi Mihály fejedelmi udvarában helyezkedett el, hol udvari orvosa lett a fejedelemnek.

*

Díjlevele 1673. május 13-ról keltezve (valószínűleg ekkor fogadtatott fel) megvan az EME Levéltárában. A díjlevél – konvenció – időnként, talán évenként, megújított, erre mutat egy másik, szintén ránk maradt díjlevele későbbi időről ugyanazon tartalommal.

E díjlevelek szerint Köpeczinek járandósága a következő volt: 200 frt évi készpénz, ruházatjára 10 sing gránát posztó, 30 köből búza, egy rókahát bőr bélés két évre, 3 pár kordovány csizma, 80 veder bor, 200 tyúk, húsrá 32 frt, 6 veder s 4 ejtel ecet, 3 veder s 2 ejtel vaj, 1 veder s 4 ejtel méz, 282 font szalonna, 2 makkos verő disznaja, 1-1 szász köből köles, köles kása, bosó, 3 véka árpakása, 30 font sajt, 48 font faggyú, 200 káposztafő, 6 frt két lovának szénára, abrakra, fa télen egy hétre 2 szekér, nyáron 1, napjára 2 fehér, 2 asztali- s 8 közkenyér, napjában 4 ice bor, Radnóton s ha úton van étkezése az udvar konyhájáról.

Ezzel a fizetéssel meg lehetett elégedve, igaz, hogy szétszórt uradalmakban kellett a cselédséget gyógyítani, mi ide-oda szekerezéssel járt. Elképzelhetni, milyenek voltak akkor az utak. A szekereket nem is használhatta mindig. Sáros időben lóháton kellett látogatni az uradalmakat. (...)

Egy negyedszázadot töltött el az Apafi-udvar környezetében. Gyulafehérvárt lakott, szőlőket s egyéb javakat szerzett itt. Csak élte alkonyán költözött benedeki házába, melyhez a patakon túl puszta házhely is tartozott, továbbá szántóföldek, rétek, szőlők és kertek. Szerző ember volt, de örökségek is néztek rá. Birtokain gazdálkodott, gyarapította javait s élt boldog házasságban.

Korán házasodott, úgy kell legyen – talán még Sárospatakon –, mert 1673-ban, tehát abban az évben, melyben szolgálatba állott, Ferenc nevű kisfiát veszítette el; ez nagy fájdalmat okozott neki. Fájdalmát egy hatsoros sírversben öntötte ki, kőbe vésette s a gyulafehérvári templomban volt elhelyezve.

A sírvers – saját fordításunkban – így szól:

Itt állunk a határkőnél. E teljesen kerekded világnak
alig mondhattam Istenhozzát, máris Istenhozzádott mondok.
Ég veled, világ, eleget láttam belőled, élveztem ajándékaidat.
Csak fájdalmat, vagy csalódást okoztál. Visszatérek hát hazámba.
Leteszem itt súlyos terhemet – sírjátok csak, szüleim.
Egy részem semmit nem érez,
más részem viszont jobb javak birtokosa immár.

Felesége, Csókási Sára még két gyermekkel ajándékozta meg. A fiú az István, a leány a Jutka nevet kapta a keresztségben. Elhalálozván az asszony, újra házasodott. Elvette Németi Sófiát, kitől Sófia nevű leánykával szaporodott a család.

Volt kikért fáradjon tehát s volt kiknek gyűjtse javait. Sikerült is ez neki, mint ahogy az EME Levéltárában levő végrendeletéből látszik. 1698-ban ugyanis beteg lett, s „érezvén testébéli lankadtságát”, gondoskodni kívánt gyermekeiről. Ezt következőleg rendelkezett: Bölönben levő jószágának felét – fele más atyafiakra nézett – a három gyermeknek hagyta egyenlőképpen felosztva. A fejérvári szőlőket s egyéb itt levő javait István és Jutka leányának, ki már a maga asszonya volt. A benedeki háza összes hozzátartozó földjeivel, szőlőivel, rétejeivel, erdeivel együtt feleségére Németi Sófiára és Sófika kis leányának marad; ha pedig a kis lány elhalna, úgy egészen az asszonyra száll. És ebben senki őt ne háborgassa. A Vas Gábor öröksége felét szintén nekik hagyta.

Köpeczi nemcsak az udvari személyzetet gyógyította, hanem magát a fejedelemasszonyt, Apafinét is. Amikor a fejedelemasszonynak torokfájása volt, a nyelvcsap leereszkedett (oedema) s Köpeczi többek közt külsőleg kenésre skorpióolajat rendelt, mely részint gilisztákból, részint skorpiókból készített olaj, főleg mérges állatok marása ellen használták, de használták gyulladások ellen is, hogy ezekből „kiszíjja” a tüzes mérget.

A fejedelemasszonynak azonban aggodalmai támadtak e szer ellen. Köpeczi levelében megnyugtanni akarja fejedelmi betegét, s biztosítja a szer veszélytelensége felől. Mindazonáltal nem erősködik a szer mellett, s másokat rendel.

A levél így hangzik:

„Kegyelmes Asszonyom!

A jó Istentől ő sz. Felségétől kívánok Nagyságodnak örvendetes jó egészséggel, szerencsés és hosszú élettel való boldog országlást.

Szívem szerint búsulok rajta, hogy Isten mostan is Nagyságodat ez nyavalyával látogattya. Az övéivel szokta Ő Felsége ezt cselekedni. Legyen ugyan ő Felsége meg orvoslója is. A scorpio olajjal való kenés oly bátorságos, hogy attól semmit irtózni nem kell. Nem mérges már az a scorpio ha benne vagyonis az olajban. Nemis vonnya az olaj magához a mérget. A scorpionak a marása mérges, mikor haragra gerjedvén meg mar valakit. De a teste nem bocsát mérget az emberbe. Innét vagy az, hogy azon sebre rá kötik a scorpiot, melyet maga csinált. És egyéb mérges állatoknak marására is rá kötik, hogy a mérget magához vonnya. A kigyónak is a marása mérges, de az husa méreg ellen való, mégis eszik az Olaszok a Viperát is. A Terjéknek is nagy része abból áll. Így kell a scorpióról is gondolkodni, Annakokáért az olajjával szabadosan, minden félelem nélkül kenheti ember akár mi tagját, mert ezt az olajat oda fel belső képpen Pestis ellen, és egyéb mérges nyavalyák ellen be veszik. Ha pedig irtóznék Nagyságod mégis attól, igen jó a Fejér lilium olaj-, és a mandola olaj.

De a kenésnél többet használ 1. a kötő, melyet Herpaliné Asszonyomnál hattam; csak melegen écczákára a Torkára kössék. 2. A száj mosás, ha Pomagrátnak héjját edgyet és vagy három galnest megtörvén, isoppal, sállyával együtt meg főzi ember borban, és kevés Timsót, avagy az helyett egy kis szalamiát bocsát ember bele. Ezt meg szürvén gargarizálly a torkát vele, és az nyelv csap helyben áll. 3. Füstölni kell gyontával a fejit: mert a Torokban az nedvesség az Főből száll alá. Ezeknek utánna Isten Nagyságodnak az eszközöket hasznossá tevén, hozza jó egészségre és számos esztendőig éltesse.

Datum in Kerczesora Eie 2. Febr. An. 1675.

Nagyságodnak
Alázatos és engedelmes szolgálja
Köpeczi János mp.”

Apafiné fejedelemasszony torokfájásából – mi elég súlyos lehetett – felgyógyult.

Évekkel később hosszabb ideig tartó betegségben szenvedett, mely nagyon elgyengítette, de végre is e betegségét is „kilábolta”. A háborúba vonult Apafi fejedelmet lábadozó beteg neje állapotáról tudósítja Köpeczi kötelességéhez híven.

„Méltóságos Fejedelem, Kegyelmes Ur!

Szerencsés Táborozást Nagyságodnak, és Birodalmába örvendetes vissza jövetelét alázatosan kívánok.

Die Ama præsenti írt levelemben Nagyságodat informáltam Asszonyunknak ő Nagyságának akkori nyavalyás állapottya felől. Legyen Istennek neve áldott érette, a szerint lőtt a dolognak ki meneteli, a mint Nagyságodnak meg irtam volt. Mivel ő Nagysága magát a

Curához alkalmaztatván, azoltatól fogván naponként mind épülgetett. Sulyos fájdalmi szünnén mind Álma, s mind Appetitusa meg jött. Vagyon csak az hátra hogy ereiben vastagodjék mely felőlis oly reménységem vagyon, hogy három négy napok alatt épülhet annyit, hogy rendszerént való dolgainak, elutazásának elkövetésére alkalmas lészen, ha Isten újabb látogatását nem bocsátja. Kitől Isten ő Nagyságát oltalmazza. Ezekről Nagyságodat alázatosan informálni akarám, kívánom talállya Nagyságodat írásom szerencsés orában és hozza örömmel Országába.

Görgény Sz. Imre Anno Din 1683.

Die 10 Augusti.

Nagyságod
méltatlan alázatos szolgája
Köpeczi János mp.”

Tolnai István, a református főiskola professzora 1665-től⁵

Magyarországból hozzánk került, de egészen erdélyivé vált tudós férfiú életének nagyobb részét a mi fővárosunkban élte le. Itt működött mint orvos és tanár s élete alkonyán mint rendes pap az egyház szolgálatába állott. Tolnáról került ide. Apja bírósági tisztelet viselt, Séllyei Jánosnak hívták, de a fiú születési helyéről felvette a Tolnai nevet. A tudományok és szépművészetek iránti szeretetet anyjától, Gergely Ilonától örökölte. Elemi iskoláit otthon végezte, azután főiskolára küldték. A jeles előmenetelű, szorgalmas ifjúnak híre kelt s egy elemi iskola vezetését bízta rá. Később Sárospatakra távozott a humanus tudományok székhelyére, itt az iskola seniora lett s e tisztelet 1652. augusztus 13-ától 1654 májusáig viselte. Aztán Tarczal városkába került s ebben a Zemplén vármegyei kis városban, melynek lakói pár évvel azelőtt tértek át a protestáns vallásra, szintén két évig tanította az ifjúságot.

Elérkezett az idő, hogy vágyát követve, külföldi útjára gondoljon. Tanítóskodásával is bizonyára azért töltött el annyi időt, hogy megszerezze az útiköltséget. Ezalatt pedig az idő telt, s Tolnai életének 28. évét töltötte be, mikor elindulhatott a nagy útra s megkezdhetette peregrinációját. S még most sem tehetett volna, ha Lorántffy Zsuzsánna személyében hatalmas pártfogóra nem talál. E nélkül nehezen boldogult volna. 1658-ban az utrechti egyetem tanulója s egy év múltán, 1659. április 11-én a franekeri egyetem hallgatói közé iratkozott be. Tanult bölcséletet, teológiát és az orvosi tudományokat. Mielőtt a hazatérésre gondolt volna, Angliába is átvitorlázott.

A különböző tudományokban szerzett gazdag ismeretekkel 1662-ben lépte át visszatérőben hazája határát. Hogy-hogynem, Székelyföldre került papnak, ahol három évig működött. Ha valaki tudományával, sokoldalú, széleskörű ismereteivel kitűnik, arra az egyházi és tanférfiak felfigyelnek. Tolnait is észrevették a református főiskola sorsát intéző egyházi férfiak s meghívták a filozófia és theologia tanszékére. 1665-ben, június 26-án foglalta el tanári székét. Az iskolában latin nyelven tanított: az iskolai törvények szabták meg ezt, melyeknek XXI. cikkelye így szól: „Minthogy már a latin nyelv a tudomány menedéke, ezért az anyanyelv használatát komolyan megtiltjuk”.

Húsz éven át működött a reformátusok kollégiumában az ifjúság hasznára s a közélet javára. Nemcsak feljebbvalói és tanártársai tisztelték benne a kiváló embert és tanárt, de teljes mértékben megnyerte az ifjúság rokonszenvét és szeretetét is. Nagyon megijedtek tanítványai, mikor Apafi Mihály a kolozsvári papságra szemelte ki Tolnait. Könyörgő levelet írtak 1667. január 14-én Teleki Mihályhoz s kérik Patronus urukat, vesse közbe magát a fejedelemmel, hogy ne kellessék az iskolának pusztaságra jutnia. „Hiszenn... Tholnai uram ő kegyelmét, ha szintén másutt lalnék is, onnét is ide kellenék hozatni, mert az mint kegyelmek jól tudgya, ilyen Scholába való alkalmas embert s jó tanítót, nagy helyen nem kaphatni.” Ilyen levél ment „Tekintetes Nemzetes Teleki Mihály Uramnak Isten Ecclesiájának hűséges dajkájának”, de meg is volt az eredménye. Továbbra is megmaradt tanárúknak egészen 1685-ig, mikor – engedve a meghívásnak – tanári állását az itteni papival cserélte föl. Élete végén, 1689-ben két egyházkerület seniora (esperese) lett. Ekkor már betegeskedni kezdett, cachexiában szenvedett. Végül súlyos pleuritist kapott erős diarrhœával, s 1690. március 25-én reggel 4 órakor bekövetkezett a halál. A temetés a református egyház és kollégium nagy részvétele mellett ment végbe.

A halotti charta, melyet az egyház nyomatott Tolnai elhalálozása alkalmával, a kolozsvári ref. belső templomban az egyik papi szék fölé került. Ez a charta szolgáltatja az életrajzi adatokat úgy Weszpréminek, mint Bod Péternek s ezt használtam fel főbb vonásaiban magam is.

⁵ Forrás: Pataki Jenő: Tolnai István (1630–1690). = Orvosi Szemle 10 (1937) No. 4. pp. 122–127.

Özvegyet és első feleségétől született öt gyermeket hagyott hátra. Első felesége Pataki Borbála volt, Pataki István – Apafi udvari papjának – ikertestvére, ki nőtestvére halálát naplójában így örökíti meg:

„Anno 1681. holt meg T. Tolnai István uram házas társa N. Pataki Borbála asszony, die ... Április, kedves hugom asszony, kivel egy nap löttem volt az világra. Maradtak öt neveletlen árvái. Tolnai Pál, Sára, Pista, Ferko, Borica.”

Második felesége: Ilyefalvi Judit, ki elég jó anyagi körülmények között maradt, amennyiben két ház és két szőlő felett rendelkezett.

Tolnai családja Pál és István fiában folytatódik, Ferenc sine semine deficiált. Pál fia, János megházasodván más helyre költözött, hol „hires prókátor ember”, aztán „Causarum Fiscalium Director et Tabulæ Regiæ Judiciarius actualis Adsector” volt. És áttért a katolikus vallásra. Istvánnak szintén volt hasonnevű fia és unokája, Folyfalván laktak. Itt a birtok ma is megvan, legalább roncsaiban, a család tulajdonában.

Tolnai István tanári, majd papi elfoglaltságával párhuzamosan folytatott orvosi gyakorlata mellett ráért irodalmilag is működni. Öt önálló műve került nyomtatás alá, mind az öt egyházi mű, kettő közülük magyar nyelvű: a 'Haza Bekesege, Avagy Egyenes Ösveny' és az 'Igaz keresztyéni és Apostoli Tudomány s' vallás Utára vezetoe ... KALAUZ'. Ez egy 1049 lapból álló „Kalauz”, s adatainak pontossága korunkban is nagy elismerésre talált.

Latin verseket is írt s korábban ezen a téren nem egyedüli. Egyebek közt 1658-ban üdvözlő verset írt Nadányi János 'Disputatio Juridica' című értekezése végén.

Egy magyar nyelvű hosszú búcsúzó vers is maradt fenn Tolnaitól, melyet Bocskai István az 1672. május 27-én, 63 éves korában elhalt zempléni főispán ravatalánál mondott el a temetési gyülekezet előtt. A vers, melyben az elhalt nevében búcsúzik nejétől, hozzátartozóitól, Apafi fejedelemtől, jóakaróitól stb. 57 versszakból áll. A két utolsó, melyben az eklézsiától és a „jelen való tisztesség tevőktől” búcsúzik, így szól:

Te is Colosvari reformált Corona,
Hideg csontaimat ki vötted szállásra,
Végem rendelte volt isten hatásodra,
Fényeskedgyék rajtad az Úrnak orcája.

Ti is kik utolsó illy tisztességemre,
Reménségem felett jöttetek ez helyre,
Roshatt tagjaimat kisernetek sirba,
Sok isten áldása szálljon rátok érte.

Bocskai ekkor Erdélyben, Apafi fejedelem udvarában tartózkodott. Ide menekült Leopold, azaz I. Lipót osztrák császár, egyben magyar király bosszúja elől, minthogy a Nádasdy–Wesselényi-féle összeesküvésbe ő is bele volt keverve. Így jutott Tolnai a temetésen való szerepléshez.

*

Eddig mint tanárt, papot és egyházi írórt méltattuk a mi Tolnai Istvánunkat, szóljunk most arról, ami minket leginkább érdekel, orvosi működéséről. Mikor hazajött s elfoglalta papi, majd tanári, aztán újból papi állását, nemcsak e hivatalához kötött kötelességének tett eleget, hanem azonkívül mint orvos is rendelkezésére állott a hozzá fordulóknak: szegénynek, gazdagnak egyaránt. Nem akarta orvosi diplomáját gyümölcsetlenül hagyni. Mert az orvosi diplomát megszerezte, de hogy melyik egyetemen, nem tudjuk. Úgy a városból, mint a

vidékről fordultak orvosi segítségéhez minden rangú és rendűek. Nagyon kevés volt az orvos, nagyon kevés, ritkaságszámba ment. Orvosi tevékenységéről kevés írott bizonyítékunk van.

Mindjárt azt látjuk, hogy a legelőkelőbbek fordultak hozzá. Bánffy Dienesné Bornemisza Kata említi levelében, melyet 1668. április 17-én írt Teleki Mihálynak: „Mikor ...-ról ide jöttünk a szegény gyermek úgy megbetegedett vala, hogy csak valóban meg ijedtem vala rajta, mert az oldalát, melljét fájlaltatta. Tolnai uramat hívtam; ő kegyelme mondta, hogy az szél rekedt meg benne, hogy az nagy szelen hordoztam; azért ha azt akarom, hogy nagyobb nyavalyája ne legyen, ne hordozzam.” 1669. január 12-én maga Bánffy Dienes ír szegény fiacskája nagy nyavalyájáról: „...rettenetes főfájás kínozza az jobb szeme táján, csak egy helyben, ki miatt, Uram, már anyja is leesik lábáról. Itt van Tholnai, Csengeri uram is, de semmi jót eddig nem tehettek vele”.

Tolnai három levele

Az alábbi levelek Nádudvari János hurutos betegségével foglalkoznak, ki valószínűleg valamelyik közel fekvő községben lakott. A két első levelet a beteg feleség küldi, a harmadik a már javuló, de még mindig beteg Nádudvari Jánosnak szól.

Az első levélből kitűnik, hogy Tolnai előzőleg kint járt Nádudvari uramnál, őt megvizsgálta s már a betegről, levélben kapott tudósításra tartalmaz újabb utasításokat. Ebből legfeljebb csak arra tudunk következtetni, hogy a beteg lázas s Tolnai a felesége aggodalmait igyekszik eloszlatni.

Három nap múltán az aggódó feleség újra küld tudósítást a beteg állapotáról. Valószínűleg a már előtérbe lépett hurutos tünetekről értesíti orvosát. Tolnai újból levélben részletesen megadja tanácsait; a küldőnccel orvosságokat is küld.

I.

„Isten kívánatos jó egészséggel álgya meg kegyelmeteket!

Kegyelmed levelét uram ő kegyelme állapottya felől örömmel és nagy kívánsággal vettem: valamit ír kegyelmed levelében mind azok jóra mutatnak, a veritezés az egész testében igen hasznos, csak hogy meleg ruhával kegyelmetek letörölje, s olyankor jól betakarja, mert ha veritezni kezd s a leplet elhánnya, veszedelem követi. A testében levő lanhság semmit nem árt, abból kiépül. A job oldalan ha látszik el oszlotnak lenni is az a dagadás, de csak hadd álljan rajta néha néha etszaka a flastrom. Im én igen derekas orvosságokat készítettem és az embertől elküldöm. Kegyelmed a nagyobbik csuprocskában levő orvosságból ebéd üdökor előtt végyen ki egy órával egy öreg mogyorónyt, vagy mint egy gesztenye annyit, azt tégye az ő kegyelme szájába (igen jó izü) tarcsa a szájában ő kegyelme s magátul elolvad a szájában, csak úgy kell osztán nyálával edgyütt el nyelni, mikor el olvadt. A kisebb edénykében levő orvosság pedig itálnak való, felét kegyelmed elegyicsce egyszer fél ejtelní fött vízben, csak hadd álljon a korsóban, igyék benne a mennyi kell; ha löhet ne is tudgya ő kegyelme. A saczkóról kegyelmed ő kegyelmének még éjomra ne adgyon innya, ha valamicskét öhetnek, étel után ihatnak róla. A tejes magában árt, de megsáfrányozzák és nádmézet vetnek bele nem árt. Kegyelmed ezután is kérem ottan-ottan tudosicscon, mert a nyavalya bizony nagy, hamar lehetetlen hogy épüljön, csak apronként épül. A flastromnak az ára volt hatvan pénz, ennek pedig a két edényben levő orvosságnak másfél forint mind össze fl. 2. din. 10. Mig ez orvosságok elfogynak minden nap éljen velek, jót forditanak úgy reménlem ő kegyelmében. Most szenvedhető egészségben vagyok, de hogy haza jövék valóban rosszszul voltam másnap, a hideg másnap háromszor háborított még azt sem tudtam hogy

vagyok, alig alhaték nyavalyám ellen. Adgya az Ur ez levelem találja örvendetesb egésségben kegyelmeteket. Die 4 Aprilis 1669.

Kegyelmeteknek szeretettel szolgál
Tolnai István mpria.”

II.

„Isten jó egésséggel álgya meg kegyelmedet kedvesivel edgyütt!

Kegyelmed levelét uram ő kegyelme állapottya felől kedvessen vettem kegyelmedtül; a horut esett a mia hogy sokszor elhánta a leplet. Im én küldöttem valami orvosságokat. Kegyelmed a kenővel reggel és estve kenesse az ő kegyelme mellyét; ez papiroskában levő pornak penig egyszer felét keverjék egy porányi mézben a mennyit felvészen, s éjjel tiz vagy tizenegy óra tájban tegye kegyelmetek a szájában, hadd magátul olvadgyon el s úgy nyelje le, akár penig borban igya be, de hasznosabb volna mézben; felét ismét holnap éjjel, szerdán, csütörtökön bár innýék ő kegyelme immár egy jó italt arról a saczkóról a melyben bor vagyon. Bort kicsint kicsint ihatik, csak hogy kegyelmed piríttasson mindenkor egy kis kenyért, azt melegen vessék a pohár borban hadd szívja ki a bornak ártalmát, azután vegyék ki a kenyért a borból, s úgy igya a bort. Ez utánais kegyelmed tudositson, apronként lehet az épülés, mert nagy a nyavalya. Irja kegyelmed, hogy a flor. 2 den 10, az orvosság árát megküldötte kegyelmed a patichariusnak, ez az ember tagadgya; talám akarta kegyelmed megküldeni (azt gondolom) elfeledkezett kegyelmed róla. [Az mos]stani orvosságok ára den. 45, edgyütt megküldheti kegyelmed. Az embert ma csak nem tiz óráig kellött itt tartoztatni még az orvosság elkészült. Ezek után adgya Isten ez levelem találja örvendetes órában kegyelmeteket. Die 7 Apr. 1669.

Kegyelmednek szeretettel szolgál
Tolnai István mpria.
Borzási uramat köszöntöm.

P. S. Most tavaszon gonosz a horut, ha ez orvosságokkal meg nem szünnék, mához egy hétre, három estve melegicscsenek sört meg, igen bővön millye sót és darabost vessenek bele, s úgy mossák.”

Nádudvari állapota, úgy látszik javult, de hurutjától még mindig nem tud szabadulni. Most már maga ír egy hónap letelte után s nyomatékul egy bárányt is küld orvosának. Tolnai részletesebb értesítést kíván betege állapotáról, kérdéseket tesz fel, de azért újabb orvosságokat küld s figyelmezteti hogy miktől óvja magát.

III.

„Mint uramnak kegyelmednek szolgálók!

Én uram valóban törődöm ezen a kegyelmed levelén, mert írja kegyelmed, hogy a horut bántja kegyelmedet, de annál egyebet semmit sem ír, a miből vehetném észre azt a horutot mitül vagyon, ha belső hévségtüle avagy külső hidegségétül, avagy penig a tavasz változása szerint valami servés, esés avagy rokkanás indult meg kegyelmedben. Azt akarnám tudni, ha a nyála kegyelmednek keserűje, avagy sóse, avagy pedig édese; és ha a phlegma mely az orrán jó ki kegyelmednek, sűrűje, vagy mint egy csöpögős, vagy nehezen jó ki és mint egy enyves? ha a száján s orrán ki jövő lehellet melege avagy hideg; alhatike kegyelmednek avagy nem?

Im azért a mit gondolhattam küldök kegyelmednek. Estvéken mikor alunni akar kegyelmed, egy egy kalánkával egyet egyszer egyszer vegyen be kegyelmed ez orvosságban. Nincsen ez orvosságban semmi a mitül kellene félni, mert ezek csak jülepek, egy néhány félék. Kegyelmed kerestessen s ásasson fekete nadált, ott eleget kaphatni, azt a vén asszonyok is ismerik, egy jó özsze marokkal tisztcsanak meg a gyökereken le faragván vékonyan a feketéjét, az után törjék meg erőssen mosárban, s egy ejtelní vagy valamicskével több új téjben, kit csak akkor fejtek, egy marok ros liszttel és egy kis tyukmonni óh hájjal együtt főzzék jól össze, egy ruhára fastrom formán kenjék ki, alabástrom követ elsőben törjenek meg és szitálják meg, mézzel a mellét kenjék meg, hintsék be az alabástrommal s azon felül tegyék reá azt a ruhára kikent főtt fekete nadályt, had álljon rajta egy nap és éjjel, azután újabban kössék be, és harmadszor is, remélem, nagy hasznát fogja kegyelmed érezni. Kegyelmed gatyaszárban ne járjon fenn, hanem inkább salavarit csináltasson ruhából, vagy a nadrágban heverjen, mert az hurutot csinál, ez pedig a tavaszi hurut igen veszedelmes. Legyen az úr kegyelmeddel. Sietve Kolozsvárt die 4. máj. 1669.

Kegyelmednek míg él szolgál
Tolnai István.

P. S. A bárányt kedvesen vettem uram kegyelmedtől, megesszük a kegyelmed egészségére.”

*

Tolnai István orvosi működéséről más adattal e három levélen kívül nem rendelkezünk, hacsak ide nem vesszük Bethlen Miklós feljegyzését. Bethlen elhívatta Tolnait beteg kisleányához, ez alkalommal azonban Tolnai orvosi működése nagyon rosszul végződött, amit Bethlen a következőleg ír le:

„...a két leányka egyik három esztendősnél, a másik kettőnél nagyobb, szép nyelves, futkosó korukban tizenkét óra alatt egymás után meghaltak in anno 1673. júliusban, a végén. Zsófia vérben megbetegedvén, hozatott medicust, Kolozsvári Tolnai Jánost, másképpen teologia doktort és professzort, aki híres medikus is volt. Ez amint Zsófit orvosolja, máris ott futkos, játszik, táncot jár; mondja a doktor: szép gyermek, de sok giliszta van benne, ahol adok egy kenőcsöt, csak kívül kenjék meg a köldökét vele, elvész a giliszta. Megkenték, csakhamar száraz apró gilisztát emészte, de aztán olyan szörnyen purgálódék a gyermek, ötven széke volt egy nap; eleget mesterkedék a doktor, soha bizony meg nem állíthatta; a kenés után öt napra, nénye után 12 órával meghalt... Faolajban tört földi tök, colocynthis volt az a kenő; búsúlt, szégyenlette, de ez csak megtörtént. Tanuld megfogadni, a Krisztus szavát: az egészségesnek orvos nem kell.”

A colocynthis régebben gyakorta használták. Külsőleg bélférgek elhajtására, hasvízkórnál és mint drasztikus hashajtót főleg elmebetegéknél. Tolnai uram mindenesetre rosszul tette, hogy a kislánynál ilyen erős kúrát alkalmazott.

A colocynthis hatóanyaga a colocynthin külső alkalmazásnál a bőrön felszívódik, a vérbe jut s izgatólag hat nemcsak a belek nyálkahártyájára, de a távolabbi szervekre is, főleg a vesékre. Heves hányás és hasmenés áll be erős hascsikarással, s volt eset rá, hogy 5 gr belsőleg porban véve halált okozott. Ámde ezért mégsem lehetünk bizonyosak abban, hogy vajon egészen úgy történt-e az eset, amint azt az édesapa sok évek múltán leírta, mert alább megjegyzi, hogy egész családja s 28 cselédje keresztülment a vér-betegségen (dysenteria), Zsófica is abban szenvedett, a kisgyermek pedig ott ugrált a beteg körül, s így bizony könnyen elkaphatta ő is. Vajon tehát nem úgy áll-e a dolog, hogy – a véletlen két körülmény összejátszása mellett – a vér-betegség volt inkább a hibás, mint az orvos.

Apafi Anna és Zay Anna orvosságos könyve⁶

Két-háromszáz évvel ezelőtt nagy volt az orvoshiány, minek természetes következményeként kifejlődött a házi orvoslás. Előkelő s gazdag házaknál volt berendezett patikaház, vagy legalább is kisebb-nagyobb patikaláda, melyekben tartották a gyakrabban használatba vett patikaszereket: füveket, liktáriumokat, borokat, balzsamokat, vizeket stb. Betegség beálltával ezekhez fordult a család, innen nyújtott segítséget az udvari személyzetnek s a hozzá folyamodó szegénysorsú népnek. Ennek a berendezésnek kiegészítői voltak azok a feljegyzések, melyeket úgy a maga, mint mások tapasztalatai, valamint egy-egy orvos tanítása folytán egész könyvvé gyűjtött össze a családnak orvoslásban begyakorolt tagja, ki rendszerint maga az úrnő volt, de mindenesetre a család valamelyik nőtagja. Ezeket a könyveket orvosságos könyveknek hívták, s ilyenekkel minden előkelő család ellátta magát. Kisebb családoknál a Biblia s más könyvek tiszta lapjain találunk ilyen feljegyzéseket.

A sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumban van egy ilyen Orvosságos Könyv. Az újjnyi vastag, nagyon megviselt kézírásos könyvecskét Samler Domokos ajándékozta a múzeumnak. A címlapról megtudjuk, hogy Apafi Anna tulajdona volt, I. Apafi Mihály fejedelem nőtestvéréé, ki Henter János felesége volt. Ő másoltatta le a valószínűleg kölcsönként könyvet Újhelyi Istvánnal, az ő vagy a fogarasi fejedelmi udvar íródeákjával, 1677-ben. Különböző betegségeknél használatos többféle orvosságot sorol fel, némelyiknél öt-hat félét. Ha az első nem, a többi valamelyike biztosan használ.

Lehetséges, hogy más múzeumok is őriznek házi orvosságot tartalmazó kéziratokat ebből az időből. Két német nyelvű kézitról megemlékezik Demkó, melyek részben orvosiak. A szepesszombati r. k. plébánia tulajdonában levő kézirat a XVI. század elejéről való s 93 különféle betegség ellen tartalmaz utasítást. Ez sokáig a Genersich család birtokában volt. A másikat a felkai ev. templom levéltára őrzi, melyben a sok mindenféle közt egy orvosi tanácsadó is van, s ebben 80 betegség ellen ajánl orvosságot. Családi levéltárakban bizonyára több ilyen orvosságos könyv húzódik meg háborítatlanul porlepte iratok között. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kéziratgyűjtésében is van néhány, házi orvosságokat tartalmazó kézirat, így például: 'Orvosságos könyv a 17. század második feléből'; 'Orvosszerek, 18. század. Házi orvosságok' c. alatt két kézirat, mindkettő a XIX. századból (Orvosságok, 1806); továbbá Mathiolus doktor orvoscönyve, XVIII. századbeli kézírásos, vaskos könyv.

*

Utóbbi orvoscönyv Mathiolus, helyesebben Pietro Andrea Mattioli olasz orvos (1500–1577) Herbariuma után készült. Lefordították cseh nyelvre, erről magyarra ültette át Vay Ádámné, Szinnyei szerint megvolt Bethlen Zsuzsánna nagyenyedi könyvtárában, de 1849-ben – elégették. Mindazonáltal több példányban fennmaradt, minthogy sokan lemásolták s a nagyenyedi példány nem az egyetlen volt. Így megvan a marosvásárhelyi Teleki-könyvtárban, a kolozsvári ref. kollégium könyvtárában s gyűjteményemben. Ez utóbbinak, mely 380 lapra terjed, címe a következő:

Orvoscönyv | Mellyet | Néhai Tudos és igen hires | Doctor Mathiolus | Theh nyelvre fordittatott, | s bővítettett | Herbariumából. | A nyavallyáknak rendi szerint: Dantzkaei keserves | bujdosásában maga, és Gyermekai számokra öszve | szedegettetett, és Magyar nyelvre fordított. | Néhai T. N. Vay Ádám Uram | Árva Özvegye. Tsömöri Zay Anna | Mostan pedig maga számára leirt | Rátz Elek. | Ao 1765 Die 8va M. Majj.

⁶ Forrás: Pataki Jenő: Orvosságos könyvek. = Orvosi Szemle 7 (1934) No. 9. p. 298.

Zay Anna fordítása nyomtatásban nem jelent meg, ámde azért Matheolus Herbariumának jó nagy része látott magyar nyelven napvilágot Melius Juhász Péter Herbariumában (1578) és Beythe András Fives Könyvében (1595) – a forrás megjelölése nélkül.

Apafi fejedelem rendelete a sodomia ellen⁷ (1685)

Az állatokkal való foglalkozás nyújtotta fokozott alkalom mindig nagy szerepet játszott a sodomia (zsodomáskodás) elterjedésében. Kováts [Mihály] is megemlékezik könyvében erről a „természetlen” közösülésről. Ugyancsak ő említi, hogy régebben az a hit tartotta magát a köznép között, hogy az ilyen közösülés gyümölcsöző is lehet. Szerinte továbbá az ilyen korcsok születésének lehetőségét nálunk a köznép itt-ott még „mai nap” is (1828) hiszi.

Napjainkban a törvényszékeknek alig van alkalmuk a sodomia bűnével foglalkozniuk, de hogy a XVII. században ez a nemi aberráció el lehetett terjedve, arra fényes bizonyság Apafinak Máramaros vármegye inkvizítoraihoz küldött alábbi rendelete:

„Michael Apafi Princeps Trauniae partim Regni Hungariæ Donus et sicularum Comes.

Egreg. Fidelis nobis dilecti Salutem! – Mely igen megindult lőtt, ugyan kiis holt légyen az Ur Isten édes nemzetünk és hazánk ellen való bosszuállásra, tapasztalhatóképpen szemléllyük, melynek kiváltképpen való oka az hazában eláradt, külömbféle utálatos bűnök, azok között pedig az ő Felségét Ingerlő, és az keresztyén embereket irtoztató Sodomiai élett, melynek felczirkálására, és érdemes büntetésére is Becsületes Tanácsi, Uri, és főrendü hiveink közönséges kezese szolgáltatván alkalmatosságot, ugyan az ő kglmek tetczésekből töttünk illendő rendelést felőle, hogj minden Vármegyében, Székeken, s tartományokban, sőt magunk udvarunkban, s hadaink között s az Collegiumokban is, azon utálatos vétel felől szorgalmatos Inquisitiok legyenek, kgtekett teczett azt ezen ns. Máramaros Vármegyében deputálnunk. Parancsolván kglssen keresztyéni kötelességétt előtte viselvén, minél hamaréb és jobb alkalmatossággal azon materiárul az includaltutrumok szerint, inquirállyon szorgalmatossan, minden rendbeli embereket, azoknak szolgálait s szolgálóit, és bizonyos hivatalbéli jobbagjit is; az hitlésre elő hívatván, hogy így az a'féle utálatos vétek világosságra jühessen; és abban tapasztalandó személyek érdemes büntetésével az Ur istennek rajtunk forgó haragos ítéleti engesztelődhessék. Secus non factini datum in Cittima Alba Julia Mens Julii A. 1685.

Apafi
Maramaros Várgjebeli
Inquisitoroknak”

A rendeletből kitetszik, hogy a zoophiliát nemcsak a földműveléssel foglalkozók, hanem a katonák s a diákok is üzték, sőt Apafi udvara sem volt mentes tőle.

Eltér József megjegyzi, hogy e bűn hajdan elégetéssel büntettetett.

⁷ Forrás: Pataki Jenő: Apafi rendelete a sodomia ellen. = Erdélyi Orvosi Lap 2 (1921) No. 2. p. 32.

